

Original Research

The Legal Status of Civil Liability Deterrence and Its Weakening Factors

Mostafa Abbasi^{1*}, Hamed Nabi zade², Khashaayar Heydarian³

1 PhD student in Criminal Law and Criminology, Department of Law, Faculty of Humanities, Lahijan Branch, Islamic Azad University, Lahijan, Iran.

2 PhD student in Private Law, Department of Law, Faculty of Humanities, Aras International Branch, Islamic Azad University, Aras, Iran.

3 PhD student in private law, Law Department, Faculty of Humanities, Kish International Branch, Islamic Azad University, Kish, Iran

Article ID: ahrar-53218

<p>Received: July 15 ,2024</p> <p>Accepted: September 22 , 2024</p> <p>Available online: September 22 , 2024</p> <p>Keywords: Civil liability, mitigating factors, legal system, insurance</p> <p>Main Subjects: Civil Liability</p>	<p>Abstract</p> <p>Civil liability is one of the key instruments in achieving justice and protecting the rights of victims. By imposing enforceable guarantees on wrongdoers, it plays a deterrent role in preventing harmful behavior. However, in Iran’s legal system, this role has not been fully realized due to structural and practical weaknesses. Various factors—such as lack of transparency in laws, inefficiency in the enforcement of judicial rulings, and the disproportionate nature of awarded damages in relation to economic conditions—have weakened the deterrent function of civil liability and challenged the legal system in achieving its preventive goals. Findings of this research indicate that the absence of public awareness campaigns, weak oversight of harmful conduct, and existing gaps in both theory and practice of civil liability regulations have increased opportunities for wrongdoers to exploit the system, thereby significantly reducing its effectiveness. This situation highlights the necessity of revisiting legal frameworks and implementing effective policies to strengthen deterrence. To enhance the legal standing of civil liability as a deterrent mechanism, this study proposes measures such as reforming and updating laws, promoting public awareness to increase social understanding of the consequences of harmful behavior, and strengthening compensation systems through intelligent mechanisms tailored to economic realities. These actions can reduce existing weaknesses, improve the effectiveness of civil liability in preventing harmful conduct, and contribute to the realization of social justice goals.</p>
---	---

*Corresponding Author: Mostafa Abbasi

PhD student in Criminal Law and Criminology, Department of Law, Faculty of Humanities, Lahijan Branch, Islamic Azad University, Lahijan, Iran.

.Email m.abbasi72@gmail.com

Extended Abstract

1. Introduction

Civil liability, as one of the important branches of private law, has a dual function: first, to compensate for damages incurred by the injured party, and second, to prevent the occurrence of harmful future behaviors. These two objectives have been approached with varying degrees of attention in different legal systems. On the one hand, compensation for damages is recognized as the traditional and primary duty of the civil liability system, as one of the most important needs of the injured party is to restore conditions to their pre-damage state or to provide material and moral compensation. On the other hand, deterrence, as a more modern and social function, refers to influencing the behaviors of individuals and organizations to prevent the occurrence of similar behaviors in the future.

2. Theoretical Framework

Comparative studies indicate that American law employs advanced mechanisms for deterrence. In this system, punitive damages are used as an economic–legal tool to control harmful behaviors and, by imposing significant costs on injurers, play an important deterrent role. In contrast, in the Iranian legal system, deterrent mechanisms often operate implicitly and indirectly, and place greater emphasis on moral or social responsibility rather than legal responsibility (Katouzian, 2019). Another factor that weakens deterrence in Iran’s civil liability regime is the lack of clarity in laws and the weakness in the enforcement of judgments. For example, in cases where the injured party refrains from bringing a claim due to high litigation costs or the time-consuming nature of judicial proceedings, the deterrent role of civil liability is effectively diminished. This problem, together with factors such as the ineffectiveness of supervisory mechanisms and the lack of coordination among executive bodies, has led to a decline in public trust in this institution (Shams, 2021). Moreover, some legal scholars believe that the deterrent function of civil liability cannot be achieved solely through increasing the amount of damages, but rather requires the use of legal and social tools such as public education, raising citizens’ awareness, and strengthening professional ethics (Safaei, 2015). This view shows that civil liability should not be regarded merely as an instrument for compensating damage, but must be considered as part of a broader legal and social framework whose function is to regulate individual and collective behavior in order to safeguard the public interest.

3. Methodology

In this article, I have used the library research method. For its preparation, I have relied on credible academic sources, including books, scholarly articles, theses, and relevant laws and regulations. My effort has been to collect, review, and systematically analyze these sources in order to present the subject of the research in a precise and well-documented manner.

4. Results & Discussion

Civil liability, as one of the main branches of law, plays a key role in achieving social justice and maintaining public order. Deterrence, as one of the primary objectives of this legal institution, in addition to compensating the injured party, serves as a tool to prevent the occurrence of harmful behaviors and to promote responsibility within society. However, deterrence functions effectively only when the legal system is able to fully and properly enforce legal sanctions. Weaknesses in the drafting of laws, the complexity and length of judicial procedures, the inadequacy of determined damages, and insufficient public awareness are among the factors that weaken the deterrent effect. From this perspective, structural reforms in various dimensions of the legal system are necessary.

5. Conclusions & Suggestions

These reforms should include the drafting of clear and enforceable laws, the determination of damages proportionate to the severity and scope of the harm, and the enhancement of the efficiency of judicial procedures. In addition, raising public awareness about the legal effects and consequences of harmful conduct, through public education and the use of modern tools such as artificial intelligence within the judicial system, can play a significant role in strengthening deterrence. Ultimately, the deterrent function of civil liability must be reinforced within a framework in which legal, social, and economic factors operate in a coordinated manner. Ensuring the administration of justice requires the legal system to address the factors that weaken deterrence, respond to contemporary needs, and at the same time establish preventive mechanisms to avoid future harms. This approach will not only enhance public trust in the legal system but also constitute an effective step toward sustainable social and economic development.

جایگاه قانونی بازدارندگی مسئولیت مدنی و عوامل تضعیف کننده آن

مصطفی عباسی^{۱*}، حامد نبی زاده^۲، خشایار حیدریان^۳

۱ دانشجوی دکتری حقوق جزا و جرم شناسی، گروه حقوق، دانشکده علوم انسانی، واحد لاهیجان، دانشگاه آزاد اسلامی، لاهیجان، ایران.

۲ دانشجوی دکتری حقوق خصوصی، گروه حقوق، دانشکده علوم انسانی، واحد بین الملل ارس، دانشگاه آزاد اسلامی، ارس، ایران.

۳ دانشجوی دکتری حقوق خصوصی، گروه حقوق، دانشکده علوم انسانی، واحد بین الملل کیش، دانشگاه آزاد اسلامی، کیش، ایران.

کد مقاله ahrar-53218	
چکیده	تاریخ دریافت:
مسئولیت مدنی یکی از ابزارهای کلیدی در تحقق عدالت و حفاظت از حقوق زیان دیدگان است که از طریق تحمیل ضمانت‌های اجرایی به عاملان زیان، نقشی بازدارنده در پیشگیری از رفتارهای مضر ایفا می‌کند. با این حال، در نظام حقوقی ایران، این نقش به دلیل وجود ضعف‌های ساختاری و اجرایی به‌طور کامل محقق نشده است. عوامل مختلفی نظیر عدم شفافیت در قوانین، ناکارآمدی در اجرای احکام قضایی، و تناسب نداشتن خسارت‌های تعیین شده با شرایط اقتصادی، بازدارندگی مسئولیت مدنی را تضعیف کرده و نظام حقوقی را در دستیابی به اهداف پیشگیرانه خود با چالش مواجه ساخته است. بررسی‌های این پژوهش نشان می‌دهد که نبود فرهنگ‌سازی عمومی، ضعف در نظارت مؤثر بر رفتارهای زیان‌بار، و خلأهای موجود در تئوری و عمل اجرای مقررات مسئولیت مدنی، امکان سوءاستفاده را برای عاملان زیان‌بار افزایش می‌دهد و اثربخشی این نهاد را به شدت کاهش می‌دهد. این وضعیت، ضرورت بازنگری در ساختارهای قانونی و اجرای سیاست‌های مؤثر برای تقویت بازدارندگی را برجسته می‌کند. به‌منظور ارتقای جایگاه قانونی بازدارندگی مسئولیت مدنی، این تحقیق راهکارهایی همچون اصلاح و به‌روزرسانی قوانین، توسعه فرهنگ‌سازی عمومی برای ارتقای آگاهی اجتماعی از پیامدهای رفتارهای زیان‌بار، و تقویت نظام جبران خسارت از طریق مکانیزم‌های هوشمند و متناسب با شرایط اقتصادی را پیشنهاد می‌دهد. این اقدامات می‌توانند با کاهش نقاط ضعف موجود، اثربخشی مسئولیت مدنی در پیشگیری از رفتارهای زیان‌بار را افزایش دهند و به تحقق اهداف عدالت اجتماعی کمک کنند.	۲۵ تیر ۱۴۰۳
	تاریخ پذیرش:
	۱ مهر ۱۴۰۳
	تاریخ انتشار:
	۱ مهر ۱۴۰۳
	کلیدواژه‌ها:
	مسئولیت مدنی، عوامل تضعیف کننده، نظام حقوقی، بیمه
	موضوع‌های موضوعی:
	مسئولیت مدنی

نویسنده مسئول: مصطفی عباسی

آدرس: دانشجوی دکتری حقوق جزا و جرم شناسی، گروه حقوق، دانشکده علوم انسانی، واحد لاهیجان، دانشگاه آزاد اسلامی، لاهیجان، ایران.

ایمیل: m.abbasi72@gmail.com

۱- مقدمه

مسئولیت مدنی به‌عنوان یکی از شاخه‌های مهم حقوق خصوصی، وظیفه‌ای دوگانه دارد: نخست جبران خسارت‌های وارد شده به زیان‌دیده و دوم پیشگیری از وقوع رفتارهای زیان‌بار آینده. این دو هدف در نظام‌های حقوقی مختلف، با درجات متفاوتی از توجه همراه بوده است. از یک سو، جبران خسارت به‌عنوان وظیفه‌ای سنتی و اصلی نظام مسئولیت مدنی شناخته می‌شود، چرا که یکی از مهم‌ترین نیازهای زیان‌دیده، بازگرداندن شرایط به حالت پیش از وقوع زیان یا جبران مادی و معنوی آن است. از سوی دیگر، بازدارندگی به‌عنوان وظیفه‌ای مدرن‌تر و اجتماعی‌تر، ناظر به تأثیرگذاری بر رفتارهای افراد و سازمان‌ها برای جلوگیری از وقوع رفتارهای مشابه در آینده است. بازدارندگی مسئولیت مدنی نقشی بنیادین در حفظ نظم عمومی و تضمین اجرای عدالت دارد، اما این نقش اغلب به دلایل مختلف از جمله ضعف در قانون‌گذاری، اجرای ناقص احکام، و تعارض منافع، تضعیف می‌شود (کاتوزیان، ۱۳۹۸؛ شمس، ۱۴۰۰). در نظام حقوقی ایران، علی‌رغم وجود قوانینی مانند قانون مسئولیت مدنی مصوب ۱۳۳۹ که چارچوبی برای جبران خسارت ارائه می‌دهد، بازدارندگی به‌طور مستقیم و سیستماتیک مورد توجه قرار نگرفته است. به همین دلیل، این جنبه از مسئولیت مدنی بیشتر در تفاسیر حقوقی و رویه قضایی دیده می‌شود تا در متن قوانین (صفایی، ۱۳۹۴). این در حالی است که در نظام‌های حقوقی پیشرفته، مانند حقوق انگلستان و ایالات متحده، بازدارندگی مسئولیت مدنی جایگاهی برجسته دارد و در برخی موارد از سازوکارهای اقتصادی، مانند تعیین خسارت‌های تنبیهی، برای تحقق این هدف استفاده می‌شود (Shavell, 1987). این تفاوت نشان‌دهنده اهمیت تدوین قوانین شفاف‌تر و اجرای دقیق‌تر آن‌ها برای تقویت جایگاه بازدارندگی در حقوق ایران است.

مطالعات تطبیقی حاکی از آن است که حقوق آمریکا از سازوکارهای پیشرفته‌ای برای بازدارندگی استفاده می‌کند. در این نظام، خسارت‌های تنبیهی به‌عنوان ابزار اقتصادی-حقوقی برای مهار رفتارهای زیان‌بار به کار گرفته می‌شوند و با ایجاد هزینه‌های قابل توجه برای عاملان زیان، نقش بازدارنده مهمی ایفا می‌کنند. در مقابل، در نظام حقوقی ایران سازوکارهای بازدارنده اغلب به صورت ضمنی و غیرمستقیم عمل می‌کنند و بیشتر بر مسئولیت اخلاقی یا اجتماعی تأکید دارند تا مسئولیت حقوقی (کاتوزیان، ۱۳۹۸). یکی دیگر از عوامل تضعیف‌کننده بازدارندگی در مسئولیت مدنی ایران، عدم شفافیت قوانین و ضعف در اجرای احکام است. به عنوان مثال، در مواردی که زیان‌دیده به دلیل هزینه‌های بالای دادرسی یا زمان‌بر بودن فرآیند رسیدگی از طرح دعوا صرف نظر می‌کند، عملاً نقش بازدارنده مسئولیت مدنی نیز کاهش می‌یابد. این مشکل در کنار عواملی مانند ناکارآمدی نظام نظارتی و نبود هماهنگی میان دستگاه‌های اجرایی موجب کاهش اعتماد عمومی به این نهاد شده است (شمس، ۱۴۰۰). همچنین، برخی از حقوقدانان معتقدند که کارکرد بازدارندگی مسئولیت مدنی تنها از طریق افزایش میزان خسارت‌ها قابل تحقق نیست، بلکه نیازمند بهره‌گیری از ابزارهای حقوقی و اجتماعی، مانند آموزش عمومی، افزایش آگاهی شهروندان و تقویت اخلاق حرفه‌ای است (صفایی، ۱۳۹۴). این دیدگاه نشان می‌دهد که مسئولیت مدنی نباید صرفاً به عنوان ابزاری برای جبران خسارت تلقی شود، بلکه باید به عنوان بخشی از یک منظومه حقوقی و اجتماعی در نظر گرفته شود که وظیفه آن تنظیم رفتارهای فردی و جمعی در راستای تأمین منافع عمومی است.

به طور کلی، تحلیل جایگاه بازدارندگی مسئولیت مدنی و عوامل تضعیف‌کننده آن در نظام حقوقی ایران، نشان‌دهنده نیاز به اصلاحات گسترده در سطح قوانین، رویه‌های قضایی و اجرای احکام است. بهره‌گیری از تجربیات نظام‌های حقوقی پیشرفته و تطبیق آن‌ها با شرایط بومی می‌تواند به ارتقای کارآمدی این نهاد و تحقق اهداف عدالت اجتماعی کمک کند. این اصلاحات، علاوه بر تقویت عدالت اجتماعی، می‌تواند اعتماد عمومی به نظام حقوقی را افزایش داده و در نهایت، جامعه‌ای پایدار و منسجم‌تر را به ارمغان آورد.

۲- مفهوم مسئولیت مدنی

یکی از مهم‌ترین بخش‌های حقوق مدنی با توجه به کاربردی که امروزه در عرصه‌ی دعاوی دارد، مسئولیت مدنی است. حوزه‌ی مزبور در عصر حاضر و با صنعتی شدن جوامع و پیشرفت تکنولوژی اهمیت روزافزونی یافته است؛ به طوری که در قانون مدنی ایران هیچ‌گاه مسئولیت مدنی به طور صریح تعریف نشده است. لیکن نویسندگان حقوقی در تعاریف متعددی به بیان مقصود از مسئولیت مدنی پرداخته‌اند. به طور کلی، مقصود از مسئولیت مدنی الزام به جبران خسارت است. از این رو می‌توان گفت مسئولیت مدنی عبارت است از تعهدی که شخص در برابر دیگری دارد تا زیان وارد شده به او را جبران نماید. بنابراین تعریف ساده مسئولیت مدنی بدین نحو است که شخصی به دیگری زیانی وارد آورده و باید آن را جبران کند. به عبارت دیگر، در موردی که شخصی موظف به جبران خسارت دیگری باشد، گفته می‌شود که مسئولیت مدنی دارد. در تعریف مسئولیت مدنی به معنای اخص، این نوع از مسئولیت به مواردی از قراردادهای در میان نباشد نسبت داده می‌شود. به عبارت دیگر مسئولیت مدنی نیز در مفهوم کلی به واسطه قرارداد یا بدون قرارداد ممکن است تحقق یابد. برای اشخاص ایجاد می‌شود که به الزامات ناشی از عقد یا مسئولیت قراردادی معروف است، که در واقع بدون اینکه قراردادی بین اشخاص وجود داشته باشد، یک شخص در مقابل شخص دیگر مسئولیت پیدا می‌کند، که مسئولیتی که تاکنون به عنوان جبران خسارت شناخته شده از الزامات خارج از قرارداد یا مسئولیت قراردادی یا ضمان قهری گفته می‌شود.

به‌دگر سخن، بر مبنای این مسئولیت رابطه دینی و حقوقی بین زیان‌دیده و مسئول به وجود می‌آید، زیان‌دیده طلبکار و مسئول بدهکار می‌شود و مسئول ملزم است که به‌طور مسبب یا پرداخت مالی زیان‌دیده را جبران نماید. در مسئولیت مدنی غالباً جبران خسارت‌های مادی مدنظر است هرچند گاهی خسارت معنوی نیز قابل بیان خواهد بود. رسالت مسئولیت مدنی نه فقط الزام به جبران خسارت وارده نیست بلکه بسترسازی اجتماعی-اخلاقی در بسیاری از ابعاد را در بر می‌گیرد. در خصوص ایجاد چنین رابطه‌ای بین زیان‌دیده و عامل زیان، گفته شده یکی از آثار آن در ایجاد دین، حکم قاضی حتی در مواردی که تعهدی مسبوق به سبب نبوده، دیگری را به جبران زیان ملزم نماید. در چنین مواردی مقصود از خسارت، الزام او به جبران مالی خود و در نتیجه کار او باشد، نه الزام در معنای دینی و نتایج حقوقی به حساب آورد، زیرا مسئولیت مدنی هیچ‌گاه نتیجه مستقیم عمل حقوقی نیست (کاتوزیان، ۱۳۹۵: ۳۵).

۳- مفهوم بازدارندگی مسئولیت مدنی

بازدارندگی یکی از کارکردهای اصلی مسئولیت مدنی به شمار می‌رود. در لغت به معنای جلوگیری (Deterrence) به معنای جلوگیری از ناهنجاری‌های رفتاری یا انجام رفتارهای خاص، حفظ صحت آن یا جلوگیری از ارتکاب عمل زیان‌بار از سوی افراد است. به عبارت دیگر، بازدارندگی در طیف وسیعی از مفاهیم حقوقی در ابعاد کیفری و مدنی معنا پیدا می‌کند، اما هسته‌ی مشترک همه‌ی آن‌ها حفظ نظم اجتماعی و رفاه عمومی است. به بیان دیگر، اگرچه مفهوم بازدارندگی در نظام حقوقی ایران به‌طور مستقل تعریف نشده است، ولی به لحاظ مفهومی در رشته‌های حقوق کیفری و حقوق مدنی دارای اهمیت مشابهی است. در حقوق کیفری هدف اصلی بازدارندگی، جلوگیری از وقوع جرم از طریق تهدید، مجازات و آموزش شهروندان است. اما در حقوق مدنی، بازدارندگی با هدف پیشگیری از وقوع رفتارهای زیان‌بار مدنی از طریق الزام افراد به رعایت حقوق دیگران و جبران خسارات وارده تعریف می‌شود (دهخدا، ۱۳۷۷: ۴۹۷). بازدارندگی از وقوع زیان، علاوه بر بعد حقوقی دارای ابعاد اقتصادی و اجتماعی نیز هست، به گونه‌ای که نقش این سازوکارها در تنظیم رفتار فردی و اجتماعی بسیار قابل توجه است. بنابراین، در نظام‌های حقوقی پیشرفته، هدف از مسئولیت مدنی ایجاد انگیزه برای رعایت قواعد حقوقی و بازداشتن اشخاص از ارتکاب اعمال زیان‌بار است؛ در نتیجه چنین مفهوم گسترده‌ای از مسئولیت نه تنها در جهت احقاق حقوق زیان‌دیدگان و اجرای عدالت مؤثر است بلکه تأثیر مستقیمی بر نظم اجتماعی دارد. به همین سبب، اثر بازدارندگی مسئولیت مدنی در ادبیات حقوقی از اهداف تأثیرگذار نظام‌های بازدارندگی رفتارهای اجتماعی در جامعه به‌شمار می‌آید. در جامعه اقتصادی که قانونگذار به دنبال تعیین خسارت برای رفتارهای خاص در نظر باشد، هرچند در مدل‌های مالی هر جامعه‌ای پویایی‌ها و ساختارهای خاص دارد، ولی هدف اصلی آن بازدارندگی از رفتارهایی است که به ضرر جامعه یا منافع عمومی تمام می‌شود. به‌طور مثال در جامعه‌ای که مردم می‌خواهند مالی یا کالاهای اساسی مردم را به راحتی از جامعه یا انبارها به سرقت نبرند، باید مراجع قانون‌گذار با تصویب جرایم مالی برای چنین اعمالی، امنیت مالی و اقتصادی جامعه را حفظ کرده و از این صورت سرمایه اقتصادی کشور دچار اختلال گردد. همچنین قواعد بازدارنده از جمله مجازات قانونی از جمله جریمه یا حبسی که دولت برای این‌گونه جرایم مالی وضع نموده است، باعث می‌شود که افراد به راحتی مرتکب اعمال زیان‌بار مالی نشوند. بنابراین در مفهوم بازدارندگی در قانون، مجازات قانونی از جمله جریمه یا حبسی که دولت برای اعمال زیان‌بار مالی به‌اندازه کافی وضع نموده باشد، به نوعی باعث اعمال بازدارندگی می‌شود. اعمال مجازات‌های حاصله به منافع صنعت حاصل از منافع جامعه است و منافع حاصل به علت لحاظ شدن مبانی قانونی ناحی از اعمال زیان‌بار در طول زمان باعث می‌شود تا نظام اقتصادی بر اساس آن شیوه رفتار، منافع را آموزش بهتر و بیشتر از آن حاصل نماید. ناهی از آن رفتار است که در نهایت باعث اعمال بازدارندگی در رفتارهای مختلفی ناشی گردد و این نوع بازدارندگی در معنای خاص به کار برده است. بدین نحو این نوع از بازدارندگی در واقع مجازاتی است که برای یک شخص خاص معین می‌شود.

بر این اساس چنانچه فردی مبادرت به انجام رفتار خاصی که آسیب بالقوه را ایجاد می‌کند نماید، خسارات قانونی پیش‌بینی شده برای فعل زیان‌بار باید با درجه تقصیر عامل زیان متناسب باشد. مطابق نظریه بازدارندگی خاص، مسئولیت مدنی از طریق اعمال استانداردهای رفتاری و فراهم نمودن راهکاری برای اجرای این استانداردها است. بنابراین، بازدارندگی خاص در کنار بازدارندگی عام به‌طور کلی نقش مؤثری در کاهش رفتارهای زیان‌بار از طریق تحمیل هزینه‌های خاص بر انجام چنین زیان‌هایی ایفا می‌نماید. بدین ترتیب با افزایش هزینه انجام اعمال زیان‌بار، ارتکاب چنین اعمالی جلوگیری می‌شود. باید در تمامی جهات مربوط به احتمال وقوع نوعی حادثه زیان‌بار در نظر گرفته شود و

همزمان مبنای قانون‌گذاری نیز باید در جهت تلفیق اقدامات مربوط به بازدارندگی عام و بازدارندگی خاص باعث افزایش هزینه انجام اعمال زیان‌بار در جامعه خواهد بود (ادامی، ۱۳۹۵: ۱۴). در نتیجه افزایش هزینه ارتکاب یک فعل زیان‌بار از لحاظ مسئولیت مدنی به نحوی ریسک انجام یک عمل را برای مرتکبین بالقوه بسیار زیاد می‌کند تا پیش‌بینی چنین ضمانت اجرایی باعث می‌شود که اشخاص تدابیر لازم را در جهت اتخاذ اقدامات ایمنی در رابطه با ورود خسارت به افراد جامعه را در نظر قرار دهند.

۴- جایگاه بازدارندگی مسئولیت مدنی در رویه قضایی ایران

رسیدگی قضایی در دعاوی ناشی از مسئولیت مدنی نقش بسیار مهمی را ایفا می‌کند، زیرا در دعاوی ناشی از قرارداد طرفین اصولاً حقوق و تکالیف خویش را در متن قرارداد مشخص نموده‌اند و در موارد سکوت قواعد عمومی قراردادها جانشین اراده طرفین می‌شود، اما در دعاوی ناشی از مسئولیت مدنی و جبران خسارات غیر قراردادی اصولاً قضات با حکم کلی الزام به جبران خسارت با غیر قابل پیش‌بینی بودن میزان خسارت قاضی را ملزم می‌سازد تا با توجه به اوضاع و احوال موجود نقش فعالی را ایفا نماید. در رویه قضایی ایران، صدور حکم در خصوص مسئولیت مدنی و استفاده از ابزارهای مختلف در جهت اهداف بازدارندگی نقش بسزایی دارد. زیرا هدف مسئولیت مدنی، صرفاً الزام به جبران خسارات وارده به زیان‌دیده نیست بلکه رسالت‌های اجتماعی، اخلاقی و اقتصادی بسیاری را به دنبال دارد. در نتیجه سیستم قضایی و به تبع آن قانون‌گذار باید در سیاست‌گذاری‌های خود نقش پیشگیرانه مسئولیت مدنی را به جامعه نشان دهند. پس از بیان اهمیت نقش بازدارندگی مسئولیت مدنی و جایگاه ویژه آن در نظام قضایی ایران، سؤال مطرح می‌شود که آیا در نظام قضایی کشور می‌توان از دعاوی ناشی از خطرات بالقوه (Potential) به اصل پیشگیری استناد نمود؟ به این معنا که در صورت اعمال اقدامات پیشگیرانه از طریق مسئولیت مدنی، تا چه اندازه می‌توان از وقوع خسارات پیشگیری نمود؟ پاسخ به این سؤال نیازمند بازنگری در کارکردهای سنتی مسئولیت مدنی و پذیرش این موضوع است که دخالت فعال در پذیرش مقررات رفتاری و نظارت‌های کنترلی در فعالیت کنندگان و نیز نظارت بر فعالیت‌های آن‌ها می‌تواند از بروز خسارات جدی و برگشت‌ناپذیر جلوگیری کند، بدون آنکه نیازمند ارائه تعریف جدید از مسئولیت مدنی باشد. بدین ترتیب خود را از تکلیف حاصل از تلاش برای اثبات و تعدیل شرایط مسئولیت مدنی در ادامه شرح این موضوع می‌پردازیم.

۵- ابزار مناسب قضایی برای اقدامات پیشگیرانه

صحبت از ایجاد تحول در حوزه مسئولیت مدنی با ورود اصل اقدامات پیشگیرانه معنا می‌یابد؛ چرا اعمال اصل پیشگیری قضایی کشور تحولات زیادی در جهت بهبود داشته، به گونه‌ای که علاوه بر دعاوی نافی از مسئولیت مدنی نقش بسیار مهمی ایفا می‌کنند، زیرا می‌تواند با اعمال اصل اقدامات پیشگیرانه در دعاوی ناشی از مسئولیت بالقوه، چهره جدیدی از کارکرد حقوق مسئولیت مدنی در حوزه پیشگیری از ورود ضرر نمایان سازد و حقوق مسئولیت را به‌سوی رویکردی نوین مبتنی بر ایجاد مسئولیت برای اشخاص جهت جلوگیری از خسارت و رعایت معیارهای رفتاری لازم برای ایمنی جامعه سوق دهد. در گونه مسئولیت پیشگیرانه در حقوق مدنی باید پذیرفته شود که دست کم در صورتی که شخصی برای تهیه منابع یگانه تاسیس بنای غیرمجاز یا عدم رعایت ضوابط ایمنی باعث تهدید به ایجاد ادعای ضرر و زیان گردد باید ادامه آن ممنوع یا در تجدید آن اقدام قضایی ضرورتاً با محیط زیست یا منافع جامعه هماهنگی داشته باشد. با اینکه در صدمه و ضرر به یک تهدید یک خطر برای آسیب‌زا، وجود تصمیم قضایی و کنترلی در نحوه وقوع هرگونه خسارت را منع می‌کند، در حقوق تطبیقی در ماده

۱۶۵ در حقوق فقهی درباب ایمنی انسان از رهای محیط زیست بر رعایت ایمنی در محافظت از محیط زیست و جلوگیری از ضرر تأکید بسیار شده است. از این رو بعضی از حقوقدانان بر این باورند که اعتقاد بعضی از حقوقدانان اصل اقدامات پیشگیرانه مسئولیت پیشگیرانه به جای اصل مسئولیت مدنی، زمینه‌ای برای ایجاد مدل جدید از مسئولیت مدنی، خوانندگان شکل سوم از اقدامات پیشگیرانه می‌باشند، ممکن است چنین اصلی به بار آورد مسئولیت داشته باشد (حیاتی، ۱۳۹۳: ۱۹۸) برخی از نویسندگان نیز ضمن اینکه قائل به اعمال مسئولیت مدنی در حوزه خسارات مادی هستند معتقدند که مبانی قانون‌گذاری برای قانون مدنی از این حوزه فراتر دربردارد. از این رو در جهت پیش‌بینی و حمایت‌های قانون‌گذاران در جهت حفاظت از منابع زیست و محیط زیست قانون‌گذار نوعی از مسئولیت حقوقی مدنی را نیز در نظر می‌نماید. این قانون با مقررات حقوق محیط‌زیست متأثر از قانون اول و قوانین و مقررات حقوق مسئولیت مدنی متأثر از رویکرد دوم می‌باشد. این تمایز توضیح حقوق محیط‌زیست به عنوان حقوقی هدف‌مند و متمرکز شده تلقی می‌شود، لیکن حقوق مسئولیت حقوقی نسبت به حوزه محدود به یک بخش خاص یا مرتبط می‌شود بودن مسئولیت مدنی، از جنبه مسئولیت حقوقی مدنی صرف‌نظر از دلایل عرفی عام به نظر می‌رسد زیرا اجرای مناسب آن در حدود حقوقی، نیاز هرچیز انطباق یافته و او را از توانایی‌های اساسی کشور به مسائل و مشکلات جدید را خواهد داشت. مسئولیت مدنی در حوزه‌های محیط زیست و دریایی به نوعی به سبب طرح دعاوی نهاد‌های ذی‌نفع عمومی به عنوان یک «مسئول حفاظت از محیط زیست» معیارهای مسئولیت را ترسیم کند. اساساً ضمانت اجراهای حقوقی قانونی اعمال کنترل بر نهادها یا مشروع نهاد‌های ذی‌نفع عمومی و در صورت تخلف اعمال جرایم نمای مشخص شده در حال که ضمانت اجرایی مسئولیت مدنی طرح دعاوی خسارت وارد را به صدمه تسلی‌ناپذیر اصلاح شده، مبنی بر اینکه ابزار مسئولیت رفتاری اشخاصی که قصد تخلف دارد پیش‌بینی شده نباشد، در صورتی که میزان خسارت عواملی متفاوت است، آمر شخص از میزان ضرر ناشی حاصل از آن عمل را بتواند تخلف خود را پیش‌جمعه نماید. در نتیجه آن را درمنافع ضررها یا خسارت‌ها لحاظ نماید. به عبارت دیگر میزان ضرر بیشتر از منافع حاصل از آن عمل باشد تفکیک مختلف نخواهد شد، چنانچه لحظه صدمه که این نوع از خسارات به قدری گاهی سخت به شمار آید از این رو محاسبه دقیق امکان‌پذیر نخواهد بود، در مورد بسته به مبانی مختلف مسئولیت مدنی را با رویکرد مقررات رفتاری و تخلف مجریان کاران در نظارت بر رعایت آن متفاوت می‌باشد. به نظر می‌رسد رویه قضایی کشور در حوزه مسئولیت مدنی و رسیدگی به دعاوی ناشی از تخریب محیط‌زیست، بهداشت و ایمنی باید کارکرد و رویه‌ای خاص با پیش‌دستی و اختصاص نهاد‌های ذی‌نفع مجدد پایان نموده و رسانه‌های تحصیلات تکمیلی و صیانت از حقوق ایران در آنها وزارت علوم و تحقیقات فناوری به شماره ۱۹۵۲۲۹ و تاریخ ۹/۶/۱۳۹۵ اگر باید اطلاعات علمی اثر آن دراز مدت آن حمایت کامل حقوقی به عمل آید و تنها برای صنایع علمی آموزشی و نشر به موجب قانون حمایت از مؤلفان و مصنفان و هنرمندان (۱۳۴۸) و اصلاحات بعدی آن و سایر قوانین و مقررات به صرف جبران خسارت اکتفا نماید، زیرا جبران خسارت در مورد زیان‌های سنگین و برگشت‌ناپذیر به ویژه زیان‌هایی که ممکن است در دراز مدت به وجود آید و سلامت نسل‌های آینده را به خطر اندازد، واقعاً معنای ندارد چرا که عملاً شدنی نیست بنابراین آنچه که اهمیت دارد این است که برای پیشگیری از تحقق چنین بلایایی باید به نقش بازدارندگی مسئولیت مدنی توجه نمود و کم‌کم باید شاهد این تحول اساسی در قلمرو مسئولیت مدنی بود که مسئولیت پیشگیرانه جایگزین مسئولیت جبران‌گرانه شود. در واقع به نظر می‌رسد که حتی در فرض صحیح قلمداد کردن مفهوم جدید مسئولیت مدنی در جایی که هزینه‌های ناشی از اجرای اصل احتیاط را دارد می‌تواند به انتخاب و ایجاد مسئولیت مدنی در مورد خطرات جدی و غیر قابل برگشت که از لحاظ حقوقی و اقتصادی قابل قیاس می‌باشند که در ذیل به آن‌ها اشاره خواهد شد. لازم به ذکر است که ایرادات مورد بحث همگی مربوط به ارکان مسئولیت مدنی است که عدم توجه به هر یک از آن‌ها جهت اعمال مسئولیت مدنی بر اقدامات پیشگیرانه ما را با تکلف‌هایی

مواجه می‌سازد. برخی از این ایرادات مربوط به ضرر و شرایط مطالبه آن، برخی مربوط به فعل زیانبار (تقصیر) و برخی نیز مربوط به رابطه سببیت بین فعل زیانبار و عنصر ضرر می‌باشد که در ذیل به بررسی آن‌ها خواهیم پرداخت

۶- آثار و فواید نقش بازدارندگی مسئولیت مدنی

با توجه به مطالبی که بیان شد جایگاه بازدارندگی مسئولیت مدنی به خوبی تبیین گردید. لذا موضوعی که در این بخش می‌خواهیم اجمالاً به آن بپردازیم بدین نحو مطرح می‌گردد که اجرای قواعد مسئولیت مدنی چه آثار و فوایدی را به دنبال خواهد داشت؟ بررسی ارزش و اهمیت جایگاه بازدارندگی مسئولیت مدنی موجب می‌شود که مراجع قضایی و نهادهای قانونگذاری و حتی آحاد مردم جامعه با شناخت مطلوب این بخش از حقوق جایگاه بازدارندگی مسئولیت مدنی را به رسمیت شناخته و در نتیجه اصول و قواعد این بازدارندگی در جامعه تثبیت گردد.

۷- صرفه بودن تمسک به اقدامات پیشگیرانه در کاهش زیان‌های وارده

اگر چه هدف اولیه اقامه دعوا ارزیابی و تعیین مسئول حادثه و جبران خسارت کسانی است که در نتیجه اعمال دیگران دچار آسیب شده‌اند اما در کنار آن جلوگیری از وقوع حوادث در آینده هم مطرح است. به باور برخی از حقوقدانان در این میان یکی از کارکردهای مسئولیت مدنی است؛ ترجیح جنبه احتیاطی وجود دارد. حتی عده‌ای بر این باورند که مسئولیت مدنی بیشتر نظامی بازدارنده و راهکاری برای کنترل رفتار در آینده است تا سازوکاری برای جبران خسارت (بادینی، ۱۳۸۴: ۳۵۷). طرفداران این نظریه معتقدند که مسئولیت مدنی می‌تواند با انتقال هزینه حادثه به وسیله اقامه دعوا از زیان‌دیده به شخص حقیقی یا حقوقی که می‌توانسته از وقوع حادثه جلوگیری نماید این انگیزه را ایجاد نماید که به جای جبران خسارت در زمینه پیشگیری از وقوع حادثه سرمایه‌گذاری نمایند. در واقع تمایل افراد برای اجتناب از پرداخت خسارت می‌تواند یک انگیزه نیرومند برای پیشگیری از وقوع حادثه باشد. از سوی دیگر، تحمیل مسئولیت توسط انجام‌دهنده یک فعالیت خاص به دلیل عملکرد گذشته اش سایر افراد را که در موقعیت‌هایی مشابه قرار دارند تا انجام اقدامات احتیاطی که از نظر اقتصادی کاملاً قابل توجیه است در آینده از وقوع حوادث زیان‌بار جلوگیری نمایند. اعمال مسئولیت مدنی بر افراد جهت پیشگیری از فعالیت‌های خطرناک در جامعه یک فایده اجتماعی مطلوب را به دنبال خواهد داشت و در درازمدت کاهش میزان حوادث را در پی خواهد داشت.

۸- گسترش رفاه اجتماعی در پرتو کارکرد بازدارندگی مسئولیت مدنی

دین اسلام نه تنها به رفاه پرداخته بلکه وصول به آن را نیز تشویق کرده است. به همین دلیل در موارد متعددی افراد جامعه را به بهره‌مندی از تجمل و آسایش به دور از افراط و تفریط احکام خاصی وضع کرده است. مسئله انفاق و لزوم توجه به رفاه جامعه از طریق پرداخت خمس و زکات در آیات و روایات آماده است. تأمین رفاه اجتماعی وظایف دولت و حکومت در قبال شهروندان به شمار می‌رود. مسئله همچون زینت و روزی‌های حلال در آیه ۳۲ سوره اعراف از امور مطلوب تلقی شده است و با اینکه در آیات ۷-۸ سوره نحل آنچه با توجه به تزیین و زیبایی طبیعی جلوه داده شده است روی حسن جمال پرستی انسان و ملازم داشتن رفاه و تسکین برای رسیدگی به آن تأکید گردیده، از آنجا که رنج تحمل بارگران را از دوش انسان با افزایش حیوانات بارکش برداشته است نشان مطلوبیت رفاه و آسایش عمومی است. همچنین

امام‌المسلمین (ع) در خطبه ۳۴ نهج‌البلاغه این مطلب را عنوان نموده و می‌فرماید: حقی که شما به گردن من دارید اندرز دادن و نیک خواهی شماسست و غتلیم را به تمامی میان شمان شما تقسیم کردن و تعلیم دادن شماسست در اینجا تامین رفاه مردم یکی از حقوق آن‌ها بر دولت بیان شده است و همچنین تامین رفاه جامعه از نعمت‌های الهی به شمار رفته است.

همان‌طور که بیان شد یکی از مهم‌ترین وظایف در دنیا اصلاح قوانین اسلامی برای برقراری عدالت اجتماعی و از جمله آثار آن رفاه اجتماعی است که با اتخاذ سیاست‌های اقتصادی و اجتماعی مناسب و تکیه بر رویکرد پیشگیرانه از آسیب بالقوه‌ای که هنوز به حوزه خارجی پا نگذاشته پیشگیری به عمل می‌نمایند. به عبارت دیگر این پیشگیری از خسارت توسط حاکمیت باعث افزایش رفاه و امنیت اجتماعی می‌شود. که بر این اساس مطلوبیت زندگی اجتماعی در پرتو نقش حاکمیت در جلوگیری از ورود خسارات باعث افزایش اعتماد و رضایت‌مندی مردم از دولت‌های متبوع خود می‌گردد که این موضوع باعث ثبات و ماندگاری حکومت‌ها می‌شود. همچنین بنا به فرمایش امام خمینی (ره) مردم در فرآیند تثبیت حکومت اسلامی قرار می‌گیرند که خدمات دولت مردان را عملاً در همه سطوح جامعه مشاهده نمایند.

۹- مطلوبیت بازدارندگی در کاهش هزینه‌های اداری و قضایی

یکی از آثار و فواید کارکرد بازدارندگی مسئولیت مدنی کاهش هزینه‌های اجرایی متحمل شده توسط اشخاص خصوصی و مقامات قانون‌گذاری می‌باشد. در حالی که روند رسیدگی قضایی در دعوای جبران خسارت ناشی از مسئولیت قهری و تعیین مسئول پرداخت آن، به مراتب بیشتر از رسیدگی در سایر دعاوی است، زیرا مطابق با قانون آیین دادرسی مدنی اصل برائت ذمه اشخاص بوده و کسی که مدعی اثبات حق بر دیگری باشد باید آن را اثبات نماید. قانون‌گذار ایران در جبران خسارت ناشی از مسئولیت قهری مستند به ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی، مسئولیت مبتنی بر تقصیر را پذیرفته است که در نتیجه اثبات تقصیر خوانده ی دعوای خسارت است. کما اینکه رویه حاکم بر دادگاه‌ها به خوبی نشان می‌دهد که آن‌ها در خصوص مساله اثبات تقصیر مسامحه‌های آشکار از خود نشان می‌دهند و در برخی موارد اثبات آن را ناممکن یا دشواری نمایند. (خدابخشی، ۱۵۵: ۱۳۹۶) دعوای خسارات امری تخصصی می‌باشد که زیان‌دیده مطابق ماده ۱۹۷ قانون مذکور باید در مقام اثبات دعوی و به عنوان دلیل تقصیر، رفتار زیان‌بار را اثبات نماید که همین موضوع باعث رجوع یک‌باره خواهان به محکمه و تحمیل هزینه بر زیان‌دیده می‌شود. یکی از امتیازات بازدارندگی مسئولیت مدنی نسبت به مسئولیت جبران‌گرانه کاهش هزینه‌های اجتماعی تکلیف حکومت‌ها به اجرای آن در فلسفه غرب با نگرشی دوگانه بیان شده است که آیا همان‌گونه که حکومت‌ها مکلفاند برای شهروندانشان امنیت، رفاه و بهداشت فراهم کنند نسبت به زندگی مطلوب آنان نیز مسئول‌اند؟ پاسخ مبتنی بر یک طرفی و دیگری پاسخ مبتنی بر کمال‌گرایی به موجب رویکرد دو طرفی باید مقوله‌های نخست امنیت، رفاه و بهداشت را از مقوله اخیر تفکیک کرد. طرفداران دو طرفی بر این باورند که حکومت‌ها باید نسبت به مقوله اخیر بی‌طرفی پیشه کنند و تنها با پرداختن به مقولات نخست، بستری مناسب فراهم آورند تا شهروندان بتوانند زندگی مطلوب خود را انتخاب کنند و آن را عملی سازند در نقطه مقابل رویکرد کمال‌گرایی قرار دارد که طرفداران آن بر این باورند که همان‌گونه که حکومت‌ها به حق در مورد امنیت، رفاه و بهداشت تکالیفی بر عهده دارند، در راستای تأمین زندگی مطلوب شهروندان نیز باید نقش‌آفرینی نمایند (رفیعی، ۱۳۸۹). مسئولیت مدنی در نظام‌های حقوقی به طور سنتی با هدف اصلی جبران خسارت زیان‌دیده شکل گرفته است. یعنی هنگامی که شخصی در اثر فعل یا ترک فعل دیگری متحمل ضرر می‌شود، نظام حقوقی تلاش می‌کند با الزام عامل زیان به پرداخت خسارت، وضعیت زیان‌دیده را تا حد ممکن به حالت پیش از وقوع ضرر بازگرداند. با این حال، در

کنار این هدف اصلی، مسئولیت مدنی دارای کارکردهای دیگری نیز هست که یکی از مهم‌ترین آنها کارکرد بازدارندگی است؛ به این معنا که ترس از پرداخت خسارت می‌تواند افراد را از انجام رفتارهای زیان‌بار بازدارد. با وجود این، در عمل عوامل مختلفی وجود دارند که باعث می‌شوند این جنبه بازدارندگی تضعیف شود. در ادامه مهم‌ترین عوامل مؤثر در کاهش کارآمدی بازدارندگی مسئولیت مدنی بررسی می‌شود. یکی از مهم‌ترین عوامل تضعیف‌کننده بازدارندگی، ماهیت جبرانی نظام سنتی مسئولیت مدنی است. در این نظام تمرکز اصلی بر جبران خسارت پس از وقوع ضرر است، نه پیشگیری از وقوع آن. در واقع، سازوکارهای حقوقی غالباً پس از آنکه زیان به وجود آمد فعال می‌شوند. بنابراین مسئولیت مدنی بیشتر یک واکنش پسینی است تا یک ابزار پیشگیرانه. این ویژگی باعث می‌شود که در بسیاری از موارد، امکان جلوگیری از وقوع خسارت‌های بالقوه فراهم نشود و صرفاً پس از وقوع ضرر، اقدام به جبران آن گردد. در جوامع مدرن که فعالیت‌های اقتصادی و صنعتی پیچیده‌تر شده و احتمال وقوع خسارات گسترده افزایش یافته است، چنین رویکردی نمی‌تواند نقش بازدارنده مؤثری ایفا کند. عامل مهم دیگر، مشکلات اثبات مسئولیت در نظام سنتی مسئولیت مدنی است. در بسیاری از دعاوی، زیان دیده باید وجود ضرر، رابطه سببیت بین فعل زیان‌بار و ضرر، و همچنین تقصیر عامل زیان را اثبات کند. اثبات این عناصر گاهی بسیار دشوار است، به‌ویژه در مواردی که فعالیت‌های پیچیده صنعتی یا فنی در میان باشد. هنگامی که احتمال موفقیت زیان دیده در اثبات دعوا کم باشد، عاملان بالقوه زیان نیز احساس خطر کمتری از مسئولیت خواهند داشت. در نتیجه انگیزه لازم برای رعایت احتیاط و جلوگیری از رفتارهای خطرناک کاهش می‌یابد. از دیگر عوامل مهم می‌توان به هزینه‌های بالای طرح دعوا و رسیدگی قضایی اشاره کرد. اقامه دعوی مسئولیت مدنی مستلزم صرف زمان، هزینه‌های دادرسی، هزینه وکیل و سایر مخارج است. در بسیاری از موارد، زیان دیده به دلیل این هزینه‌ها یا طولانی بودن فرآیند رسیدگی، از پیگیری حقوق خود صرف‌نظر می‌کند. این موضوع باعث می‌شود بسیاری از رفتارهای زیان‌بار بدون پاسخ باقی بمانند و عاملان آنها با پیامد جدی مواجه نشوند. طبیعی است که در چنین شرایطی، کارکرد بازدارندگی مسئولیت مدنی به شدت کاهش می‌یابد. محدود بودن میزان خسارت قابل مطالبه نیز می‌تواند از عوامل تضعیف بازدارندگی باشد. در برخی نظام‌های حقوقی، خسارت‌ها تنها به میزان ضرر واقعی وارد شده قابل مطالبه هستند و مجازات‌های مالی اضافی در نظر گرفته نمی‌شود. در نتیجه اگر سود حاصل از یک رفتار خطرناک بیشتر از میزان خسارتی باشد که احتمالاً باید پرداخت شود، برخی اشخاص ممکن است ترجیح دهند آن رفتار را انجام دهند و در صورت وقوع ضرر، هزینه آن را بپردازند. در چنین حالتی مسئولیت مدنی به جای آنکه عامل بازدارنده باشد، به نوعی هزینه قابل پیش‌بینی برای فعالیت‌های اقتصادی تبدیل می‌شود. عامل مهم دیگر که در متون حقوقی به آن توجه ویژه‌ای شده است، گسترش بیمه مسئولیت است. بیمه مسئولیت نهادی است که به موجب آن شخص می‌تواند مسئولیت مالی ناشی از خسارات احتمالی را به شرکت بیمه منتقل کند. به عبارت دیگر، اگر شخصی که بیمه مسئولیت دارد باعث ورود ضرر به دیگری شود، شرکت بیمه به جای او خسارت را پرداخت می‌کند. هرچند این نهاد از دیدگاه حمایت از زیان‌دیدگان بسیار مفید است و تضمین می‌کند که خسارت آنها جبران شود، اما از منظر بازدارندگی می‌تواند آثار منفی داشته باشد. زمانی که اشخاص بدانند در صورت وقوع خسارت، شرکت بیمه هزینه آن را پرداخت خواهد کرد، ممکن است انگیزه کمتری برای احتیاط و پیشگیری از خطر داشته باشند. این پدیده در علم اقتصاد و حقوق با عنوان مخاطره اخلاقی (Moral Hazard) شناخته می‌شود. در چنین شرایطی فرد بیمه‌شده ممکن است رفتارهای پرخطرتر انجام دهد، زیرا پیامد مالی مستقیم آن را متحمل نخواهد شد. به همین دلیل گفته می‌شود بیمه مسئولیت می‌تواند تا حدی کارکرد بازدارنده مسئولیت مدنی را تضعیف کند. علاوه بر این، در برخی موارد پراکندگی خسارت‌ها میان افراد متعدد نیز باعث کاهش بازدارندگی می‌شود. در حوادثی مانند آلودگی‌های زیست‌محیطی یا خسارات ناشی از تولیدات صنعتی، ممکن است تعداد زیادی از افراد زیان ببینند ولی خسارت وارد شده به هر یک از آنها نسبتاً کم باشد. در چنین

مواردی بسیاری از زیان دیدگان ممکن است به دلیل ناچیز بودن خسارت فردی خود از طرح دعوا صرف نظر کنند. این وضعیت باعث می‌شود عامل زیان با مسئولیت جدی مواجه نشود و بازدارندگی نظام مسئولیت مدنی کاهش یابد. عامل دیگری که می‌تواند نقش بازدارندگی را تضعیف کند، تاخیر طولانی در رسیدگی و اجرای احکام است. در بسیاری از نظام‌های قضایی، رسیدگی به دعاوی مسئولیت مدنی ممکن است سال‌ها طول بکشد. چنین تأخیری باعث می‌شود اثر فوری و هشداردهنده مسئولیت از بین برود. در حالی که برای ایجاد بازدارندگی مؤثر، واکنش حقوقی باید نسبتاً سریع و قابل مشاهده باشد. در نهایت باید گفت که با تحول جوامع و پیچیده‌تر شدن روابط اقتصادی و اجتماعی، بسیاری از حقوقدانان معتقدند که نظام سنتی مسئولیت مدنی به تنهایی برای ایجاد بازدارندگی کافی نیست. به همین دلیل در کنار آن از ابزارهای دیگری مانند مقررات پیشگیرانه، استانداردهای ایمنی، نظارت‌های اداری، جریمه‌های کیفری و همچنین نظام‌های خاص جبران خسارت استفاده می‌شود. این ابزارها می‌توانند قبل از وقوع خسارت نقش پیشگیرانه داشته باشند و در نتیجه از بروز بسیاری از زیان‌ها جلوگیری کنند. در مجموع می‌توان گفت که هرچند مسئولیت مدنی در اصل می‌تواند نقش بازدارنده داشته باشد، اما عواملی مانند ماهیت جبرانی آن، دشواری اثبات دعوا، هزینه‌های بالای دادرسی، محدود بودن میزان خسارت، گسترش بیمه مسئولیت، پراکندگی خسارات و طولانی بودن فرآیند رسیدگی باعث می‌شوند این کارکرد در عمل تضعیف شود. به همین دلیل در حقوق معاصر تلاش می‌شود با اصلاح نهادهای مسئولیت مدنی و استفاده از ابزارهای مکمل، کارآمدی آن در پیشگیری از خسارت‌ها افزایش یابد.

۱۰- لزوم قطعیت و بالفعل بودن خسارت در نظام سنتی مسئولیت مدنی

مطلب مهمی که جنبه بازدارندگی مسئولیت مدنی در نظام فعلی را تضعیف می‌کند، لزوم قطعیت یا بالفعل بودن خسارت است؛ زیرا هدف از قواعد مسئولیت مدنی جبران ضرر است. به بیان دیگر ابتدا باید زبانی به بار آید تا برای جبران آن مسئولیتی ایجاد شود و ذی‌نفعی بر عهده مسئول قرار گیرد. لذا توسل به اقدامات پیشگیرانه نوعی بر رویکرد جبران‌گرایانه در این حوزه است. همچنین ورود خسارت در برخی موارد سبب ایجاد آثاری می‌شود که نمی‌توان از وقوع زیان جلوگیری کرد. قانونگذار در ماده ۵۱۵ قانون آیین دادرسی مدنی مصوب ۱۳۷۹ در واقع مسلم بودن خسارت را به نوعی بیانگر آن است که خسارات باید وجود داشته باشد و صرف احتمال آن نمی‌تواند مبنای حکم دادگاه قرار گیرد. بنابراین در صورتی که صرف احتمال، اعمال اصل احتیاط هیچ‌گاه به وقوع نخواهد پیوست زیرا اساساً خسارت قابل اثبات نیست. با این حال برخی از حقوقدانان خسارتی که وقوع آن به حکم عرف قابل پیش‌بینی قطعی در آینده است، در زمره خسارت‌های حادثه زیان کنونی محسوب می‌شود و آن را نباید با خسارتی که وقوع آن در آینده محتمل است مخلوط کرد (کاتوزیان، ۱۳۹۵: ۴۰). در دنیای پر مخاطره امروزی هر فرآورده نوین متعارف با خطرهای نوینی است. بنابراین پیشگیری از خسارت‌های احتمالی ناشی از فرآورده‌های نوین بسیار اهمیت دارد اما رویکرد سنتی مسئولیت مدنی، خسارت‌های بالفعل و احتمالی را به طور مناسب پوشش نداده است. در این حال که تضمین از کاهش کارکرد آن در عرصه بازدارندگی از خسارت‌های محتمل و غیرقابل جبران گردیده است. این در حالی است که تضمین از خسارت‌های نوین نیازمند رویکردی بازدارنده به مسئولیت مدنی است. به عبارت دیگر پیش از ورود خسارت، باید موانع اجرای اصل احتیاط پیشگیرانه به شمار می‌رود که حتی می‌توان گفت که دانش علمی احتمال وقوع خطر برای خسارات حاصل از این فرآورده‌ها را تأیید کرده و خطر ناشی از تولید این محصولات همواره با نوعی اطمینان از نتیجه عمل آمیخته است. همچنین مفهوم عدالت اجتماعی در جوامع صنعتی امروز دچار تحول شده و ارزش‌ها و هنجارهای نوینی به وجود آورده است. استاد مطهری عدالت را عبارت می‌داند از آن استحقاق و آن حقی

که هر بشری به موجب خلقت خویش یا به موجب کار و فعالیت به دست آورده است (مطهری، ۱۳۷۱: ۲۶۰). به دیگر سخن استحقاق بشر امروزی در تأمین امنیت و سلامت نیازمند پیشگیری از آسیب‌های احتمالی عصر کنونی است که با ابزارهای کهن مسئولیت مدنی محقق نمی‌گردد و به دگرگونی در آن نیاز مبرم دارد. یکی از تکالیف دولت‌ها در مواجهه قانون‌گذاری در رویکرد نوین مسئولیت مدنی، بازدارندگی فعالیت‌های بالقوه از زیان‌های احتمالی است. به عبارت دیگر در رویکرد نوین مسئولیت مدنی، قانونگذار علاوه بر ضمانت اجراها متوجه خواهد بود. اما در بازدارندگی با رویکرد مسئولیت مدنی سنتی که قانونگذار بر آگاهی و علم اشخاص جامعه بنا نهاده است. به دیگر سخن این رویکرد نیاز به اطلاع‌رسانی گسترده عمومی دارد تا همگان از ضمانت‌های اجرایی تخلف از رفتار زیان‌بار آگاه شوند و سپس اصل احتیاط را سرلوحه اعمال خویش قرار داده و از اجتناب از رفتار نامتعارف کار در بازدارندگی مسئولیت مدنی از حیث موضوعی که علاوه بر دشواری و احتمال عدم آگاهی عموم از ضمانت اجراها کارکرد بازدارندگی مسئولیت مدنی سنتی را محتمل جلوه داده و آن را عملاً تضعیف می‌نماید.

۱۱- بیمه مسئولیت و تأثیر آن بر تضعیف جنبه بازدارندگی مسئولیت مدنی

بیمه مسئولیت عقدی است که در آن اشخاص مسئولیت مدنی احتمالی خود را تحت پوشش بیمه قرار می‌دهند. در این پوشش بیمه‌ای مهم است که خسارات وارده به زیان‌دیده از مستند به بیمه‌گذار است و قبل از وقوع خسارت مسئولیت او در قبال آن بیمه شده است. این جبران به‌منظور جهت حمایت اجتماعی مسئولیت مدنی و طرح‌های اجتماعی جبران خسارت‌های حادثه‌زای زیان‌بار است. بیمه مسئولیت مدنی را می‌توان از منظر اقتصادی مورد بررسی قرار داد زیرا از یک‌سو بیمه سبب آرامش خاطر زیان‌دیده است که خسارت وارده جبران می‌گردد و به ندرت اجرای مسئولیت مدنی علیه بیمه‌گذار اعمال می‌شود. در نتیجه این امر سهل‌انگاری و بی‌احتیاطی بیمه‌شدگان را در راستای رفتار و فعالیت‌های خود شدت می‌بخشد و مراقب متعارف را به عمل نمی‌آورند و در نتیجه رفتار تقصیرآمیز خود بیش از هرچه باید با بیمه جبران خواهد پرداخت (بادینی، ۱۳۸۳: ۷۸). همان‌طور که سابقاً بیان شد بیمه مسئولیت کارکرد بازدارندگی مسئولیت مدنی را کاهش می‌دهد. لیکن نقش بیمه مذکور در رفتار واردکننده زیان تأثیر می‌گذارد زیرا در دو طیف قبل و بعد از وقوع خسارت قابل بررسی است. خطر رفتاری قبل از حادثه عبارت از عدم مراقبت و گرایش رفتاری بیمه‌شده به حفظ منابع و فعالیت‌های خود جهت پیشگیری از ورود خسارت به موضوع بیمه است. در این صورت خطر رفتاری قبل از حادثه کاهش می‌یابد زیرا بیمه‌گذار در رفتار و فعالیت‌های اقتصادی و اجتماعی خود کمتر اقدامات پیشگیرانه به کار می‌گیرد و موانع آن را رعایت نمی‌کند، زیرا از طرف شرکت بیمه اطمینان دارد و از این لحاظ خطری نسبت به کاهش دارایی خود احساس نمی‌کند. خطر رفتاری بعد از حادثه به معنای تمایل شخص زیان‌دیده به پیشگیری از افزایش میزان خسارت و تمایل وی به دریافت پول بیشتر از شرکت بیمه است که در این صورت بیمه‌گذار، به طور نمونه، شخص زیان‌دیده با خسارت بیشتری به شرکت بیمه اعلام می‌کند تا غرامت بیشتری از شرکت بیمه دریافت کند. در خطر رفتاری بعد از حادثه میزان صدمات و تصادفات افزایش پیدا می‌کند بلکه میزان پول پرداختی از طرف شرکت‌های بیمه بیشتری می‌شود.

۱۲- نقش بیمه در مسئولیت بدون تقصیر (محض)

قواعد مسئولیت مدنی در عمل ممکن است در میزان خطر رفتاری تأثیر بسزایی داشته باشد و تفاضلی تهیه پوشش بیمه‌ای را کاهش یا افزایش دهد. در مسئولیت محض، عامل زیان باید تمامی خسارت‌هایی را که به زیان‌دیدگان وارد می‌کند جبران نماید و به نوعی خسارات

وارد به زیان دیده از عامل زیان تضمین شده است. در این صورت زیان دیده تقاضایی برای تهیه پوشش بیمه‌ای شخصی نخواهد داشت و به عبارت دیگر زیان دیده هیچ خطری را متحمل نمی‌شود. برای پیشگیری از ورود خسارت‌های بالقوه، تأمین پوشش بیمه‌ای از هرگونه رفتار زیان‌بار تأثیری نخواهد داشت (باریکو، ۱۳۹۴:۳۹). از سوی دیگر اعمال قاعده مسئولیت محض سبب می‌شود که عامل زیان تمامی هزینه‌های ناشی از حوادث را متحمل شود و در نتیجه عامل زیان با ریسک‌گریزی تمایل خواهد داشت خود را در مقابل خطر مسئولیت بیمه کند.

۱۳- نقش بیمه بر مسئولیت مبتنی بر تقصیر

اگر قاعده تقصیر در مسئولیت مدنی اعمال شود وضعیت اندکی متفاوت خواهد بود. زیرا در این صورت فاعل زیان باید بار استانداردهای ایمنی را رعایت می‌کند و در نتیجه خطر رفتار مخاطره‌آمیز کاهش می‌یابد. دادگاه‌ها نیز به خوبی انطباق رفتار فاعل زیان‌بار را با استاندارد ایمنی بررسی می‌کنند. در این میان تقریباً الزامات رفتار فاعل زیان بر این است که استاندارد ایمنی را رعایت کند. زیرا اگر فاعل زیان‌بار مرتکب رفتار زیان‌بار شود و مرتکب تقصیر شود، در این صورت مسئولیت مدنی وی مطرح می‌شود. در این رویکرد بیمه بازدارندگی مسئولیت مدنی را کاهش می‌دهد. دلیل مطرح می‌شود که هرگاه مسئولیت مبتنی بر تقصیر، افراد جامعه بیشتر مراقب اعمال و رفتار مخاطره‌آمیز خود هستند و در نتیجه خسارات در جامعه به طور چشمگیری کاهش می‌یابد، اما با کاهش ریسک ورود خسارت در جامعه میزان حق بیمه‌ها به طور قابل توجهی کاهش می‌یابد و همچنین با توجه به اینکه عملیات بیمه‌گری تجاری رقابتی است، متقاضیان شرکت‌های بیمه با یکدیگر بر سر کاهش حق بیمه دریافتی و همچنین افزایش موضوع پوشش بیمه رقابت می‌کنند. در نتیجه برای فاعل زیان‌بار حق بیمه پرداختی بسیار کمتر از پرداخت هزینه به کارگیری اقدامات احتیاطی مناسب و رعایت ایمنی مردم خواهد بود. لذا فاعل زیان با ترجیح بیمه کردن خود به رعایت استانداردهای ایمنی و افزایش اقدامات احتیاطی ترجیح می‌دهد که در عمل بازدارندگی مسئولیت مدنی به طور محسوسی کاهش می‌یابد.

۱۴- بیمه‌پذیری خسارت تنبیهی

خسارت تنبیهی همان‌طور که بیان شد، خسارت‌هایی هستند که دارای ماهیت ترمیمی نیستند و برای تنبیه و جلوگیری از تکرار رفتار قابل سرزنش مورد حکم قرار می‌گیرند. غالب حقوقدانان و همچنین رویه قضایی هدف مجازات خسارت تنبیهی را به طور کلی عامل بازدارندگی می‌دانند. عبارت است از تنبیه رفتار نامطلوب. لذا بیمه‌پذیری خسارت تنبیهی با هدف بازدارندگی مسئولیت مدنی را کاهش می‌دهد. حال سوالی که در اینجا مطرح می‌شود آن است که آیا خسارت تنبیهی که در مورد افعال عمدی و رفتار قابل سرزنش صادر می‌شود و هدف از صدور آن تنبیه شخص متخلف و بازدارندگی دیگران در انجام رفتار مشابه می‌باشد قابلیت بیمه کردن دارد؟ در همه سیستم‌های حقوقی از جمله حقوق ایران در رویه‌ها و قوانین مختلف، در خصوص اینکه آیا خسارت تنبیهی تحت پوشش بیمه قرار می‌گیرد یا خیر اتفاق نظر وجود ندارد. اینکه آیا در قراردادهای بیمه که ملزم به جبران خسارت تنبیهی باشد آیا این شرط برای بیمه‌گر لازم‌الاتباع است یا خیر، از جمله محل اختلاف است. عده‌ای معتقدند خسارت تنبیهی قابلیت بیمه شدن ندارد تحت پوشش بیمه مسئولیت قرار بگیرد و در راستای اثبات آن

چنین استدلال می‌نمایند که بیمه کردن خسارت تنبیهی خلاف نظم عمومی است زیرا مجازات قابلیت انتقال ندارد. همچنین بیمه کردن آن حالت ارفاق و بازدارندگی خسارت تنبیهی را از بین می‌برد و در نتیجه شخص متخلف خود را در مقابل خسارت تنبیهی بیمه می‌کند و به دلیل اینکه قابلیت بیمه شدن دارد. از طرف دیگر عده‌ای معتقدند که بیمه کردن خسارت تنبیهی مخالف نظم عمومی نیست زیرا از یک طرف مجازات از حیث مجازات انتقال مسئولیت آن به دیگری انتقال مجازات نیست و ثانیاً اگر این امر را مخالف نظم عمومی بدانیم، نظم عمومی را سلیقه‌ای کرده‌ایم. همچنین وجود بیمه در خسارت تنبیهی باعث از بین رفتن بازدارندگی آن نمی‌شود زیرا پرداخت حق بیمه به ویژه افزایش آن در مواردی که شرکت بیمه در مرحله‌ای خسارت تنبیهی را پرداخته کرده است خود حالت بازدارندگی دارد و مهم این است که اهداف زیربنایی خسارت تنبیهی منظور باشد (اریاب رستم‌زاده احمد آباد، ۱۳۹۴: ۷۰) بنابراین با توجه به اینکه در اغلب کشورها بیمه مسئولیت در فرض تقصیر سنگین پذیرفته شده است و در حقوق ایران نیز مطابق ماده ۱۴ قانون بیمه صرف تقصیر عمدی مستثنی شده است (کاتوزیان، ایزانلو، ۱۳۷۸، ۵۰)، و همچنین با توجه به اینکه قراردادهای موضوع بیمه از عقود عهدی هستند، می‌توان اعمال شرط بیمه مسئولیت حتی در خصوص تقصیر سنگین را نیز صحیح دانست و همچنین تحلیل مسئله بیمه تنبیهی هم به جهت قابلیت بیمه کردن آن است و از طرف دیگر اصل آزادی قراردادی نباید محدود شود. شرکت‌های بیمه با حساب سود و زیان و با هدف به دست آوردن سود خسارت تنبیهی را بیمه خواهند کرد بنابراین، اگر در فرض کسب منافع موفق نباشند، مسلماً علیه خود اقدام نخواهند کرد. پس در نتیجه به نظر می‌رسد نظر کسانی که خسارت تنبیهی را قابل بیمه کردن می‌دانند، رجحان داشته باشد، باشد که این مسئله موجب کاهش بازدارندگی خسارت تنبیهی در پیشگیری از زیان‌های بالقوه‌ی خطرناک می‌گردد.

۱۵- نتیجه

مسئولیت مدنی به‌عنوان یکی از شاخه‌های اصلی حقوق، نقشی کلیدی در تحقق عدالت اجتماعی و حفظ نظم عمومی ایفا می‌کند. بازدارندگی به‌عنوان یکی از اهداف اصلی این نهاد حقوقی، علاوه بر جبران خسارت زیان‌دیده، ابزاری برای پیشگیری از وقوع رفتارهای زیانبار و ترویج مسئولیت‌پذیری در جامعه است. با این حال، بازدارندگی تنها زمانی به‌طور مؤثر عمل می‌کند که نظام حقوقی بتواند به‌طور کامل و بی‌کم‌وکاست، ضمانت اجرای قانونی را اعمال کند. ضعف در تدوین قوانین، پیچیدگی و طولانی بودن فرایندهای دادرسی، ناکافی بودن خسارت‌های تعیین‌شده و عدم اطلاع‌رسانی کافی به جامعه از جمله عواملی هستند که اثر بازدارندگی را تضعیف می‌کنند. از این منظر، اصلاحات ساختاری در ابعاد مختلف نظام حقوقی ضروری است. این اصلاحات باید شامل تدوین قوانین شفاف و قابل اجرا، تعیین خسارت‌های متناسب با شدت و گستره زیان، و افزایش کارآمدی فرایندهای دادرسی باشد. علاوه بر این، آگاهی‌بخشی به شهروندان در مورد آثار و پیامدهای حقوقی رفتارهای مضر، از طریق آموزش عمومی و بهره‌گیری از ابزارهای نوین مانند هوش مصنوعی در نظام قضایی، می‌تواند نقش بسزایی در تقویت بازدارندگی ایفا کند. در نهایت، بازدارندگی مسئولیت مدنی باید در بستری تقویت شود که عوامل حقوقی، اجتماعی و اقتصادی به‌صورت هماهنگ عمل کنند. تضمین اجرای عدالت مستلزم آن است که نظام حقوقی با رفع عوامل تضعیف‌کننده بازدارندگی، به پاسخگویی نیازهای زمانه بپردازد و هم با ایجاد سازوکارهای پیشگیرانه از وقوع خسارت‌های آتی جلوگیری کند. این امر نه تنها به ارتقای اعتماد عمومی به نظام حقوقی می‌انجامد بلکه گامی مؤثر در جهت توسعه پایدار اجتماعی و اقتصادی نیز خواهد بود.

References

1. Abbaslou, B. (2015). Civil liability. Tehran: Mizan Publications. **[In Persian]**
2. Abbaslou, B., & Karami, M. (2015). The rule of subrogation in insurance law. *Insurance Research Journal*, 1, 241–267. **[In Persian]**
3. Asadi, H., Lotfi, H., Doran, A. R., & Bashkouh, M. (2020). The nature and foundations of punitive damages and similar legal institutions in jurisprudence and law. *Iranian Journal of Jurisprudential Studies*, 4, 651–684. **[In Persian]**
4. Badini, H. (2004). The purpose of civil liability. *Journal of Faculty of Law and Political Science*, 66. **[In Persian]**
5. Badini, H., & Abbasi, S. (2015). Evaluation of civil liability and safety regulations in preventing hazardous activities. *Judiciary Law Journal*, 99, 31–58. **[In Persian]**
6. Bariko, A., & Seyed Hashemi, N. (2015). The impact of insurance on deterrence in civil liability law. *Islamic Jurisprudence and Law Research Journal*, 1, 31–53. **[In Persian]**
7. Darabpour, M., & Soltani, A. A. S. (2015). The legal philosophy and nature of punitive damages. *International Law Journal*, 52, 61–90. **[In Persian]**
8. Ghasemi, H., Khosravi, A., & Aghababaei, F. (2013). Punitive damages in Iranian law. *Judiciary Law Journal*, 81, 162–186. **[In Persian]**
9. Ghasemzadeh, S. M. (1997). Civil liability of a person abstaining from fault by omission. *Judicial Law Perspectives*, 8, 51–71. **[In Persian]**
10. Ghasemzadeh, S. M. (2016). Civil liability obligations without contract. Tehran: Mizan Publications. **[In Persian]**
11. Habibollah. (2013). Civil liability: Obligations outside contracts. Tehran: SAMT Publications. **[In Persian]**
12. Hayati, A. A. (2014). The concept of the precautionary principle and its place in civil liability. *Islamic Law Research Journal*, 40, 185–206. **[In Persian]**
13. Javid, E., & Niawarani, S. (2013). The scope of the right to health in the international human rights system. *Public Law Research Quarterly*, 41, 47–70. **[In Persian]**
14. Katouzian, N. (1991). Civil liability: Tort liability. Tehran: Ganj Danesh Publications. **[In Persian]**
15. Katouzian, N. (2016). Obligations outside contracts: Civil liability. Tehran: University of Tehran

Press. **[In Persian]**

16. Katouzian, N. (2018). Liability arising from defective products. Tehran: University of Tehran Press. **[In Persian]**

17. Katouzian, N., & Ansari, M. (2008). Liability arising from environmental damages. Quarterly of Law and Political Science, 2, 285–313. **[In Persian]**

18. Koleini, M. b. Y. (Translated by Ostadvalli). **[In Persian]**

19. Mohaghegh Damad, S. M., & Jafari, K. A. N. (2010). Examination of the rule of damage mitigation based on Islamic jurisprudence and Iranian law. Islamic Jurisprudence and Law Journal, 2, 103–118. **[In Persian]**

20. Motahhari, M. (1992). A study of the conduct of the Imams. Tehran: Sadra Publications. **[In Persian]**

21. Rahimi, H., & Khodarahmi, N. (2018). Judicial tools to address environmental damage with emphasis on preventive measures. Islamic Law Journal, 2, 421–446. **[In Persian]**

22. Rahimi, H., & Nasiri, H. (2018). Comparative study of the theory of assumption of risk in athletes' civil liability in English, French, and Iranian law. Comparative Law Studies, 1, 147 **[In Persian]**

23. Rasikh, M., & Rafiei, M. (2010). The proportion of desirable deterrence governance with a neutral approach. Islamic Jurisprudence and Law Journal, 1, 109–131. **[In Persian]**

24. Safayi, S. H. (2014). General rules of contracts. Tehran: Mizan Publications. **[In Persian]**

25. Shekari, M., & Taghvaei, A. (2017). Comparison of the rule of action in jurisprudence with the rule of victim consent in civil law. Political Science, Law and Jurisprudence Studies, 3, 61–74. **[In Persian]**

26. Shekarian, M. (2016). Damages arising from depreciation of price (money) in the case of entitlement to others. **[In Persian]**

27. Tahriri, F. (1995). Majma' al-Bahrayn (Vol. 2). Tehran: Mortazavi Bookstore. **[In Persian]**